

Urszula Sochacka

Children of Polish 'Bandits' – Political Prisoners of the Children's Camp on Przemysłowa Street in Łódź

Introduction

The article *Children of Polish 'Bandits' – Political Prisoners of the Children's Camp on Przemysłowa Street in Łódź* concludes a project of the same title,¹ conducted by U siebie – At Home Association, a Kraków-based non-governmental organization. The project's creator, Urszula Sochacka, a journalist and reporter, has been researching the history of the Przemysłowa Camp since 2009. She collaborated with experts from Kraków and Łódź.² The project was co-financed by the *Niepodległa* Office as part of the *Niepodległa* Grant Program. The association contributed its own funds sourced from donations by German scholars – Dr. Imbke Behnken and Prof. Jürgen Zinnecker.

This article presents the outcomes of a critical review of sources on the Przemysłowa Camp, spanning from 1946 to 2023, alongside findings from archival research in Poland. The aim of this analysis – primarily of Polish-language academic publications, along with some German- and English-language sources – was to examine how and to what extent the presence of political prisoners in the Przemysłowa Camp is portrayed. Archival inquiries were conducted to verify data found in the existing literature.

Defining a *Political Prisoner in the Przemysłowa Camp*

In concentration camps, prisoners were generally divided into two main groups: criminal and political. This division also applied to the camp in Łódź, where

¹ *Dzieci polskich 'bandytów' – więźniowie polityczni obozu dziecięcego przy ul. Przemysłowej w Łodzi (kwerenda archiwalna i publikacja wyników badań).*

² Kwerendy wykonali (wymienieni w porządku alfabetycznym): Agnieszka Bereta, Piotr Budzyński, Paulina Fronczak-Chruściel, Agata Czajkowska, Wojciech Hausner, Agnieszka Sznajder-Leśniak, Wacław Pyzioł, Urszula Sochacka, Wojciech Żródlak.

the group of political prisoners included children of parents who had been murdered or detained in concentration camps and prisons, children raised with a strong Polish identity, or those living within Polish communities.³

Thus, a *political prisoner* at the Przemysłowa Camp was a minor whose political status stemmed from their parents' or family members' perceived offenses.

'By order of the Reichsführer-SS and Chief of German Police, detainee C., along with other children of Polish terrorists, is to be transferred to the Polen-Jugendverwahrlager'.⁴

– reads an entry from a surviving camp record for one girl from Mosina. She was sent to Przemysłowa following the so-called "Mosina Affair" (*Sache Moschin*) – a German retaliatory action officially intended to dismantle a local resistance group. *Children of Polish terrorists* or *children of Polish bandits* were the terms applied to children from Mosina, nearby villages, and Poznań (*Posen*), who became prisoners after the capture of the so-called Dr. Witaszek's group.

In studies of the Przemysłowa Camp, authors identify both the notion of "guilt" transferred from adults to children⁵ and the personal activities of minors as reasons for detention. These included *active resistance against German occupation*,⁶ *various offenses against occupiers*,⁷ significant number of detained children were imprisoned for *participating in trading, refusal to work, or committing petty theft*,⁸ as well as *suspected collaboration with the resistance*.⁹

³ – (Wnuk 1980, 65-6)

⁴ – (Kozłowicz 1969, 25)

⁵ – (np. Duchnowski 1946, 11; Hrabar 1968, 70-1; Toborek 2022, 525)

⁶ – (Hessenowa 1946, 79-80)

⁷ – (Cygański 1965, 66-7)

⁸ – (Bojanowski 1992, 152)

⁹ – (Wasiak 1998, 167-8)

Additional elements shaping an implicit definition of a political prisoner at Przemysłowa included harsher living conditions in the camp,¹⁰ an absolute ban on release,¹¹ but especially the reasons for a child's arrest and referral to the camp.

[C]hildren from families refusing to sign the German People's List (Deutsche Volksliste), religious or racial reasons, Polish children detained without specific cause – were three of the twelve most frequently cited reasons for camp detention,¹² which authors often regarded as political. Refusal to sign the Volksliste (the declaration of German ethnicity) was seen as an act of Polish allegiance, with child detention intended to warn families: *Imprisonment was seen as the most effective way for occupiers to make parents realize the "mistake" of identifying as Polish.*¹³ Authors consider this a reason for the isolation that exposed the occupier's true intentions. Upon a parent's signing of the Volksliste, previously "criminal" children condemned to the camp would suddenly be deemed acceptable. Witkowski recounts the story of a boy sentenced to "re-education" in Łódź and Auschwitz, only to be released after his parents signed the Volksliste, noting with irony how the Volksliste's "magical" effect freed him from camp confinement.¹⁴ The category of *religious and racial reasons* included a small number of Jewish and Roma children, but most often children from Bible Student families, who were perceived as a threat due to their refusal of military service (Hrabar explains that Bible Students were viewed as enemies of the Third Reich for this reason).¹⁵

Efforts to define *political prisoner* in relation to minors led many authors to reexamine the seemingly non-political reasons for camp isolation. Some question the meaning of "offenses"

¹⁰ – (np. Hessenowa 1946, 82; Szuszkiewicz 1966, 35)

¹¹ – (np. Duchnowski 1946; Witkowski 1975, 217; Wnuk 1980, 65-6)

¹² – (Hrabar 1979, 114)

¹³ – (Hrabar 1968, 54; oraz Hrabar 1979, 132)

¹⁴ – (Witkowski 1975, 108)

¹⁵ – (Hrabar 1968, 70-1)

traditionally labeled as common or criminal, instead pointing to the true perpetrator – the occupier, who closed Polish schools, decimated families, and deprived them of livelihoods to then blame Polish children for the resulting behaviors. Some argue that the camp addressed the growing numbers of Polish orphans left by the intensifying resistance movement who could not be Germanized.¹⁶ Their alleged misdeeds are explained as outcomes of war conditions,¹⁷ with some doubting even the existence of these so-called crimes and viewing them as pretexts. Descriptions such as *criminal*, *neglected*, or *demoralized*, they argue, obscure the reality.¹⁸ Repeatedly, camp records describe Polish children who are not attending school, wandering, or begging as posing a moral threat to young Germans – a notion Hepp calls sheer mockery. He cites documents that portray Polish youths as a "threat," while recounting the fates of these “neglected, criminal” children’s parents: internment in concentration camps, death, or forced labor. Person and Steinert write about a German fixation on identifying potential criminals at the earliest possible age. Racial theories, such as *racial hygiene* and *criminal biology*, were employed by police as tools for crime prevention, aimed at creating a “pure,” homogeneous society.¹⁹ The camp, they argue, is the result of both Germany’s racist occupation policies in Poland and the ideologization of the German police, which assumed roles previously held by German courts and youth welfare institutions.²⁰

¹⁶ – (Kozłowicz 1969, 1969, 20-1)

¹⁷ – (Hessenowa 1946, 81; Galiński 1979, 56)

¹⁸ – (Hepp 1986)

¹⁹ – (Person, Steinert 2022, 14)

²⁰ – (Person, Steinert 2022, 13)

The authors draw comparisons, observing that – *as with adults, children were sent to camps without a formal verdict, based solely on decisions made by administrative or police officials.*²¹

Transfer to the Łódź camp occurred not only without judicial ruling but even in the absence of a formal investigative process. Detention was based solely on unmonitored orders from police authorities, without any preliminary inquiries. Essentially, the entire process was reduced to a standardized request by the relevant local police unit in Łódź (*Kriminalpolizeistelle*) for a child's admission to the camp.²²

They argue that *[t]he Polen-Jugendverwahrlager history shows, that it clearly was a political institution rather than one of prevention or re-education.*²³

Polish children, simply due to their ethnicity, were stripped of all legal protections, treated as *vogelfrei* – outside the law – and sent to the camp based on unchecked administrative decisions, grounded solely in one-sided police or political reports from officials like landrats. No legal recourse existed against these decisions, and detention terms were indefinite.²⁴

The authors also discuss the brief, biased nature of the German referrals to the camp:

Official German reports on alleged offenses by minors lack any evidentiary weight in legal terms. They typically omit essential details, such as the location, time of the offense, the object and value of damage, and the identity of the affected party.²⁵

²¹ – (Wasiak 1998, 168; oraz – Ossowski 2022, 68)

²² – (Hrabar, Tokarz, Wilczur 1979, 75)

²³ – (Hrabar 1979, 125)

²⁴ – (Hrabar 1979, 132)

²⁵ – (Hrabar 1979, 115; Hrabar, Tokarz, Wilczur 1979, 73)

The authors highlight the formalized in 1942 regulation of policing Polish minors, who were deemed a “dangerous, antisocial element”:

Polish children were treated as criminal offenders, with no consideration for the motivations behind their behavior or the causes of societal impoverishment.²⁶

Referencing both official and confidential German documents, the authors reveal that the camp's establishment was part of a larger policy of the occupier – the policy of exploitation and extermination targeting Polish society.²⁷ For example, Himmler’s directive excluded "young Polish offenders" from public welfare, directing them to concentration camps instead (without defining “offenders” or specifying the age of responsibility, Heydrich suggested that those over 16 be sent to concentration camps and specialized camps be established for children aged 7-16).²⁸ They quote Brockmann, one of the camp's “architects,” who stated in a Children and Youth Office meeting in Katowice:

'There are plans to establish camps where children can be placed without burdensome judicial formalities. In upcoming discussions with the Ministry of Internal Affairs, I will advocate for a final solution regarding the forced re-education of foreign youth.'²⁹ [...]

‘Only youth of full racial value are entitled to social welfare.’³⁰

and

²⁶ – (Ossowski 2022, 9-10; oraz – 58)

²⁷ – (Pilichowski 1972, 32; Witkowski 1975, 34; Hrabar 1979, 121, 125)

²⁸ – (Hrabar 1979, 122)

²⁹ – (Witkowski 1969, 101)

³⁰ – (Witkowski 1969, 101)

‘It must be shown [in camp referrals – US] that the criminality or antisocial behavior of Polish minors is so prevalent that it poses a threat to German youth’.³¹

The authors explore the dual purpose of such severe wording in the descriptions of Polish children, as demanded by Brockmann in referral documents. This language aimed to *create a facade of legality and sanction lawlessness*,³² but also to foster animosity among camp staff toward the children, thus laying the groundwork for their *harsh* and *ruthless* treatment.³³ Being classified as a "bandit" effectively marked a prisoner for certain death.³⁴

Hrabar annotates each of the 12 stated reasons for a child’s isolation in the camp, offering context that brings nuance to their implications.³⁵ He describes these justifications as baseless or purely political. Even those labeled as criminal acts are examined within the realities of wartime, exposing the genocidal intent behind these classifications:

If we accept that the accusations against these groups of minors were objectively true and that their actions – by the standards of the occupying authorities – were indeed criminal, then the intent to eliminate these minors is beyond doubt.³⁶

and

[M]inors were sent to camps without court rulings for smuggling, illicit trade, begging, or petty theft. It is clear that such behavior was a direct result of war,

³¹ – (Witkowski 1975, 68-69)

³² – (Witkowski 1975, 68)

³³ – (Witkowski 1975, 69)

³⁴ – (Hrabar 1979, 116)

³⁵ – (Hrabar 1979, 116-18)

³⁶ – (Hrabar 1979, 116)

hunger, and neglect, placing the responsibility on the Nazi administration, which addressed these issues only through genocidal methods.³⁷

All authors who examine the health conditions of adult former camp prisoners likewise draw inferences about the causes of isolation based on the effects of internment.³⁸

Results of Source Critique (1946-2023)

A review of studies on the camp from 1946 to 2023 reveals a consistent focus on the theme of political prisoners, with only a few authors avoiding this topic. In most cases, conclusions are drawn based on reasons for prisoner isolation, with the order in which these reasons are listed potentially (though not necessarily) indicating the perceived importance of each group. Phrasings such as *and*,³⁹ *another group*,⁴⁰ *also repressed*,⁴¹ *additionally sent*,⁴² *imprisoned as well*,⁴³ when referring to groups of children classified as political may suggest that authors see these groups as one of many. In contrast, similar phrasing used for detention of groups of children accused of common offenses might imply that political motives are viewed as primary or among the more significant factors for imprisonment.⁴⁴

It is rare to find as definitive a statement as that of Witkowski, a prolific writer on the Przemysłowa Camp, who asserts:

[t]he largest group of those imprisoned in the Polen-Jugendverwahrlager – over two-thirds – were minors whose parents had been arrested or were sought for

³⁷ – (Hrabar 1968, 57)/1

³⁸ – (Kempisty, Frejtak 1971, 206)

³⁹ – (Hrabar 1960, 76; Wnuk 1980, 54-5)

⁴⁰ – (Wasiak 1998, 167-8)

⁴¹ – (Ossowski 2015, 45)

⁴² – (Justyna Kowalska-Leder 2017)

⁴³ – (Toborek 2022, 525)

⁴⁴ – (Duchnowski 1946, 11; Hessenowa 1946, 79-80; Cygański 1965, 66-67; Hrabar 1968, 70-1; Kozłowicz 1969, 25; Wasiak 1998, 167-168).

active participation in the anti-Hitler movement, or who themselves had participated in the resistance, or whose parents were arrested or sought for various ‘crimes’, including refusal to accept the *Volksliste*.⁴⁵

At the other end of the spectrum, Ossowski, also a frequent writer on Przemysłowa, writes:

One of the factors determining the fate of some children was also the refusal by their parents or older siblings to accept German citizenship or their involvement in the resistance. However, it should be emphasized that these categories of ‘crimes’ did not dominate among those detained.⁴⁶

Notably, the way these authors present their views suggests that these assertions do not stem from any quantitative or qualitative studies they conducted. Both authors illustrate their conclusions with only isolated examples.

Most authors reference individual cases of political prisoners,⁴⁷ with mentions of entire groups occurring, for example, in the planned admission of so-called “bandit children” from the USSR,⁴⁸ prisoners transferred to Przemysłowa from the Montelupich Prison in Kraków involved in the resistance in the General Government,⁴⁹ and the Mosina and Poznań groups.

The narrative of children from Greater Poland, especially those affected by the breakup of Dr. Witaszek’s group and the so-called *Mosina Affair* (both involving German reprisals, including mass arrests, deportations, and executions in response to anti-German underground activities), meaning children from Poznań, Mosina and nearby villages, recurs throughout discussions on Przemysłowa. This narrative begins, in a sense, with the account of Wiśniewska, the daughter

⁴⁵ – (Witkowski 1975, 69; porównaj także – Witkowski 1975, 92-95)

⁴⁶ – (Ossowski 2022, 67-8)

⁴⁷ – (Hessenowa 1946, 80-1; Ossowski 2022, 126)

⁴⁸ – (Witkowski 1975, 37-8)

⁴⁹ – (Witkowski 1975, 92-3; Witkowski 1974)

of one of Dr. Witaszek's associates, published in an article by Duchnowski.⁵⁰ Stories from other children from Mosina and Poznań, as well as their letters from the camp, appear early in discussions on the Przemysłowa Camp.⁵¹ Nearly all authors mention these groups (although their accounts vary in terms of reported numbers and whether the Mosina and Poznań groups are treated jointly or separately), and Witkowski dedicates a substantial article to them.⁵²

The children from Poznań-Mosina have come to symbolize all political prisoners at Przemysłowa, while Dr. Witaszek's two daughters, former prisoners at Przemysłowa, have become emblematic of the fate of the "Witaszek children."⁵³ The youngest of the Mosina children (one of whom was just 2 years and 6 months old upon arrival) represent the youngest of the camp's prisoners.

Research Perspective, Research Problems, State of Research

This project seeks to examine the reasons for isolation at Przemysłowa by investigating the documentation related to the places of detention from which children were sent to the camp. Consequently, the research includes archival collections pertaining to the prisons in Łódź on Gdańska Street, Montelupich Prison in Kraków, and Mysłowice Prison. To corroborate information regarding the reasons for isolation at the camp – disseminated within the discourse on Przemysłowa – efforts were made to explore records from *Social Welfare Office*,⁵⁴ *Provincial Authorities for Upper Silesia in Katowice*,⁵⁵ and *The Reich Governor in the Reichsgau Wartheland, Posen*. Additionally, it was deemed essential to review the current

⁵⁰ – (Duchnowski 1946)

⁵¹ – (Wnuk 1960; Wnuk 1961; Sosnowski 1962)

⁵² – (Witkowski 1969)

⁵³ – (Hrabar 1982)

⁵⁴ *Volkspflegeamt*

⁵⁵ *Provinzialverwaltung*

state of knowledge and research on children from Poznań and Mosina, as well as to consult resources from the Institute of National Remembrance (IPN).

The choice of this research area was motivated by the persistently low level of knowledge in this field. For instance, there has yet to be a dedicated monograph on the prison on Gdańska Street, and existing narratives about it are predominantly anecdotal. The discourse surrounding Przemysłowa remains silent regarding the prison on Gdańska Street. Only one article has been found that connects it to Przemysłowa, and broader descriptions of the relationships between Gdańska and Przemysłowa are notably absent, even in the latest comprehensive studies on the camp.⁵⁶ The Museum of Polish Children—Victims of Totalitarianism (MDP), established in 2021, briefly mentions the presence of children from Przemysłowa in the Łódź prisons. Moreover, the biographies of former camp prisoners available on the MDP website contain significant gaps in information (as of July 20, 2024), which are derived from documents discovered during archival research.

Other themes appear in the discourse on Przemysłowa, albeit to a lesser (Montelupich,⁵⁷ Social Welfare, illegitimate children) or greater (Mysłowice,⁵⁸ referrals of children from Upper Silesia, children from the Mosina and Dr. Witaszek's groups, Witkowski's surveys) extent. However, none of these issues have yet received a comprehensive qualitative and quantitative analysis that would allow for conclusions to be drawn regarding the political prisoners at Przemysłowa.

The most compelling rationale, alongside the low state of research, for analyzing collections pertaining to Gdańska is the recognition of this prison by authors mentioning it as a site primarily for the isolation of political female prisoners and as a police prison, although it

⁵⁶ – (Ossowski 2022; Person, Steinert 2022)

⁵⁷ – (Hessenowa 1946, 81)

⁵⁸ – (Hessenowa 1946, 81)

remained under the jurisdiction of the Gestapo's political police (similar to the prison on Sterling Street):

The paths taken by children and youth accused of common crimes were entirely different from those charged with political activities. The latter were transferred from (Investigative – US) detention facility to Gestapo prisons in Łódź: women to 13 Gdańska Street [...], men to 16 Sterling Street [...], or possibly to one of the prison's sections in Radogoszcz (on the third floor of the building), which was under Gestapo control.⁵⁹

The situation is similar regarding Mysłowice. The authors of two articles on the prison consider the reasons and consequences of its designation as a *substitute* facility, as well as the declared and actual reasons for arrests.⁶⁰ Conversely, the authors of the only monograph on Montelupich assert the following in reference to political and criminal prisoners:

A notable feature in the definition of these two categories is the shared criterion for arrest, which was the suspicion of unspecified "punishable activities."⁶¹

Due to the identified gaps in research, it was not possible to draw conclusions based on previously conducted analyses. Consequently, all inquiries necessitated numerous preparatory actions. For instance, inferring the reasons for isolation in prisons had to be preceded by a painstaking process of verifying the presence of Przemysłowa prisoners in the aforementioned locations.

Research problems also stemmed from the nature of the analyzed material (German language, handwritten documents, partially poor-quality originals/copies, and discrepancies between Polish- and German-language records). A particularly helpful tool in identifying the prisoners

⁵⁹ – (Galiński 1979, 57)

⁶⁰ – (Bubik, Brzycki 1973, 58)

⁶¹ – (Hein, Jakubiec 1985, 265-267)

from Przemysłowa was the list of former prisoners from Witkowski's 1975 monograph on the camp (hereafter referred to as the Witkowski's List).

Given these constraints, the inquiries conducted should be regarded as foundational, with their results serving as a starting point for further research.

Below is a description of eight conducted inquiries (available only in Polish), followed by conclusions drawn from these inquiries and a summary.

Wyniki kwerend przeprowadzonych w ramach projektu:

Pobyt w więzieniu przy ulicy Gdańskiej w Łodzi jako dodatkowe wskazanie na powód aresztowania, czyli charakter „przewinienia”

Inspiracją do poszukiwań w zasobach dotyczących więzień łódzkich było odnalezienie w księgach więziennych Gdańskiej danych Genowefy Kowalczuk (w obozie – Wójcik)⁶² – byłej więźniarki Przemysłowej, a w ślad za tym kilku innych osób. Badania z 2021 i 2022 roku, wykonane w ramach społecznej pracy piszącej te słowa, musiały zostać odroczone głównie z powodu braku wsparcia instytucjonalnego.

W wyniku krytyki źródeł o Gdańskiej w kontekście Przemysłowej m.in. odnaleziono jedyną na ten moment znaną publikację odnotowującą związki Gdańskiej i Przemysłowej. Artykuł, będący przedrukiem z 1984, a więc najprawdopodobniej raportujący stan badań właśnie z tego roku, wskazuje na fakt obecności na Gdańskiej dziewczynek z Przemysłowej⁶³.

Kwerendą objęto zespół *Zakłady Karne w Łodzi* Archiwum Państwowego w Łodzi⁶⁴. Mając na uwadze ograniczony rozmiar niniejszego opracowania i wielość wątków do zaprezentowania, opis problemów badawczych (w tym wynikających ze sposobu

⁶²Wspomnienia Genowefy Kowalczuk (Wójcik) zawarto w książce *Eee... tam, takiego obozu nie było. Wspomnienia Genowefy Kowalczuk – byłej więźniarki obozu dla dzieci i młodzieży przy ulicy Przemysłowej w Łodzi*, Stowarzyszenie U siebie-At home, Kraków 2019.

⁶³- (Baranowski 1989, 28)

⁶⁴Kwerendę wykonała Urszula Sochacka.

udostępnienia archiwaliów oraz ich rodzaju) musi pozostać poza niniejszym tekstem. To samo dotyczy opisu czasochłonnego i wieloetapowego procesu badania ksiąg pod kątem obecności danych dziewcząt z roczników 1924-1930 (i lat kolejnych).

W wyniku analizy porównawczej, którą objęto wszystkie księgi więzienne (jeszcze przed wyłonieniem tych z Gdańskiej), a następnie księgi chronologiczne i alfabetyczne z Gdańskiej, udało się odnaleźć 48 więźniarek Przemysłowej, które jednocześnie były więźniarkami Gdańskiej. Ze względu na bardzo zły stan archiwaliów nie udało się ustalić dokładnej liczby więźniarek przekazanych z Przemysłowej do innych obozów, w tym koncentracyjnych. Udało się odnaleźć szczątkowe zapisy potwierdzające obecność na Gdańskiej takowych. Jednak kilka kierunków z/do których przekazywano więźniarki, a wśród których pojawiają się także nazwy obozów koncentracyjnych, wymaga dalszych badań. Kwerenda ujawniła także obecność w obozie osób ponad 16-letnich (w dyskursie najczęściej jest mowa o 16 latach jako górnej granicy wieku). Więźniowie innych więzień łódzkich nie są tematem przedmiotowego projektu. Jednak dla porządku należy wspomnieć, iż równoległe z odnalezieniem 48 więźniarek Gdańskiej, udało się natrafić na dane 1 więźnia Sterlinga (pochodzącego z Mosiny i oficjalnie zaliczanego do tzw. *grupy polskich terrorystów*) i ok. 50 więźniów i więźniarek Kilińskiego. Co ciekawe, w części są to osoby spoza listy Witkowskiego i bazy Muzeum Dzieci Polskich – ofiar totalitaryzmu. Co oznacza, że wydłużają listę do tej pory znanych więźniów Przemysłowej!

W przypadku ksiąg chronologicznych więzienia na Gdańskiej w rubryce *a) Nakaz przyjęcia, rozkaz aresztowania (urząd, data, nr sprawy)*; *b/placówka wysyłająca (nr sprawy)*, wśród nieczytelnych odręcznych zapisów w języku niemieckim udało się rozpoznać powtarzające się nazwy: *Kripo* (najliczniejsze) oraz *WKP*.

Oficjalna niemiecka nazwa obozu zawiera wskazanie na policję bezpieczeństwa *Sicherheitspolizei*. Zachowana dokumentacja dotycząca obozu na Przemysłowej zawiera

wskazania na bezpośrednie zaangażowanie niemieckiej policji kryminalnej w proces wyławiania polskich dzieci i kierowania do obozu. A Kripo – *Kriminalpolizei*, czyli Policja kryminalna

razem z gestapo została włączona do policji bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei - Sipo), co oznaczało dla niej przejście od administracji państwowej pod zwierzchnictwo SS, utratę samodzielności i bycie wykonawcą poleceń gestapo⁶⁵. Zwalczała przestępstwa natury kryminalnej, w tym m.in. „pohańbienie rasy” i wykroczenia przeciwko hitlerowskiej gospodarce wojennej. Ściagała tzw. elementy społeczne, w tym m.in. chorych umysłowo, Cyganów, włóczęgów i uchylających się od pracy lub jej pozbawionych⁶⁶. Spełniała też określone funkcje polityczne, występując najczęściej w roli służby gończej gestapo i SD. [...] Na ogół nie chodziło tutaj o ważniejszych działaczy ruchu oporu, których ściganie było domeną gestapo, lecz o zwykłych ludzi różnych narodowości, którzy mieli wiele powodów do znalezienia się w kolizji z reżimem hitlerowskim⁶⁷. Funkcjonariusze Kripo przeprowadzali systematyczne obławę i łapanie na rzekomych przestępców. M.in. pod opieką Kripo znajdował się w łodzi dom publiczny dla wojska, do którego wysyłano polskie dziewczęta⁶⁸.

W odróżnieniu od *Kripo*, o którym pisze wielu autorów, trudno w polskojęzycznych opracowaniach o obozie znaleźć opisy *WKP* - *Weibliche Kriminalpolizei*, czyli Kobięcej Policji Kryminalnej (wspomina o niej tylko 1 polski autor). Zdecydowanie więcej o *WKP* dowiadujemy się z jednego z najnowszych opracowań: Przy *WKP* w 1939 roku powstało Centralne Biuro Rzeszy do Walki z Przestępczością Młodzieży, którego zadaniem była

⁶⁵ - (Cygański 1972, 29)

⁶⁶ - (Cygański 1972, 30)

⁶⁷ - (Cygański 1972, 42-3)

⁶⁸ - (Cygański 1972, 43)

inwigilacja nieletnich i podejmowanie np. działań prewencyjnych - niezależnie od prawdziwego czy domniemanego charakteru „przestępstwa”⁶⁹. W 1940 w okupowanej Łodzi utworzono lokalny oddział *WKP*⁷⁰, a Friederike Wieking, stojąca na czele Kobiecej Policji Kryminalnej przy Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy, oraz na czele Centralnego Biura Rzeszy do Walki z Przestępczością Młodzieży, aktywnie uczestniczyła w ustaleniach dotyczących utworzenia obozu na Przemysłowej⁷¹. Podobnie, jak obozy w Moringen i Uckermark, obóz łódzki podlegał jurysdykcji Kobiecej Policji Kryminalnej (*WKP*) oraz Centralnego Biura Rzeszy do Walki z Przestępczością Młodzieży⁷². Co ciekawe, w opisie *WKP* autorzy przywołują w przypisach dokumenty nie z np. z archiwów niemieckich, ale z zasobów IPN!

W 2 przypadkach, w rubryce zawierającej dane na temat instytucji zlecającej izolację, obok *Kripo* i *WKP*, pojawia się *Buschlinie* (niemiecki odpowiednik Kilińskiego). Fakt przekazywania dzieci na Przemysłową kolejno przez dwa różne miejsca może być dodatkowym wskazaniem na zróżnicowany charakter więzienia na Gdańskiej i na Kilińskiego. Hipotezę, iż izolacja na Gdańskiej – znanej jako więzienie kobiece nie wynikała z charakteru domniemanej przyczyny izolacji, ale np. płci, częściowo falsyfikuje fakt, iż w ramach kwerendy odnaleziono więźniarki, które na Przemysłową trafiły przez więzienie na Kilińskiego (przez nie przechodzili zarówno więźniowie, jak i więźniarki Przemysłowej). Może to wskazywać na zmianę lub doprecyzowanie zaszeregowania przyczyny zatrzymania i decyzję o konieczności przeprowadzenia dodatkowego śledztwa. Jednak weryfikacja tej hipotezy wymagałaby wykonania drobiazgowej analizy porównawczej kilku źródeł.

⁶⁹- (Person, Steinert 2022, 16)

⁷⁰- (Person, Steinert 2022, 22)

⁷¹- (Person, Steinert 2022, 26-7, 29)

⁷²- (Person, Steinert 2022, 31)

Kripo i *WKP* (częściej) pojawia się także w rubryce *Powód zakończenia aresztu*: jako pośredniczące w przekazaniu do obozu. Z kolei sama nazwa obozu - *Polen-Jugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Litzmannstadt* - przybiera w księgach czasem bardzo niejednoznaczne formy (a czasem w ogóle jej brak). Stąd, przy ustalaniu tożsamości więźniarek konieczne było posiłkowanie się listą Witkowskiego. Powyższy zabieg miał także pozytywny efekt uboczny. W niektórych przypadkach to dane z ksiąg pozwoliły uzupełnić listę Witkowskiego – o brakujące dane lub o kolejne osoby.

Trudno zgodzić się z opinią Baranowskiego, iż księgi ujawniają powód aresztowania (*skorowidze chronologiczne [...] zawierają [...] informacje o przyczynie aresztowania oraz jakiej policji były więźniarkami*⁷³). Raczej należałoby stwierdzić, iż sugerują oficjalny jego powód, wskazując na podmioty aparatu okupanta zaangażowane w proces izolacji dzieci. Ze względu na polityczny charakter działania *Kripo* i *WKP* oraz wysrubowane normy niemieckiego prawa względem nie-Niemców, trudno np. jednoznacznie wyrokować o kryminalnym charakterze powodów izolacji.

Jeśli chodzi o dane na temat czasu przetrzymywania na Gdańskiej, który mógłby wskazywać na prowadzenie śledztwa, więc potencjalnie polityczny charakter izolacji, należy je uznać za rozbieżne. Bywają pobyty kilkudniowe, około 10-14 dniowe, ale i miesięczne. Analiza księgi z Kilińskiego pozostaje poza bieżącym opracowaniem. Jednak jeśli traktować ją jako materiał porównawczy akurat w kwestii długości pobytu – na pierwszy rzut oka da się zauważyć, że w przypadku Kilińskiego przeważają pobyty 1-3 dniowe a długie (nawet dłuższe niż miesiąc) są bardzo nieliczne.

Zważywszy na powyższe, badania łódzkiego więzienia na Gdańskiej w kontekście historii obozu na Przemysłowej należy potraktować jako przyczynkarskie i kontynuować w ramach kolejnych projektów.

⁷³- (Baranowski 1989, 24)

Charakter więzienia na Montelupich jako narzędzie pomocnicze przy kwalifikacji przyczyn izolacji więźniów Przemysłowej

Decyzja, by badać wątek Montelupich/Przemysłowa zapadła z podobnych przyczyn, jak w przypadku Gdańskiej. Zagadnienie jest reprezentowane w dyskursie naukowym o Przemysłowej szczątkowo, najczęściej na poziomie: *Więziono i mordowano dzieci również w więzieniach [...] Montelupich w Krakowie*⁷⁴. O więźniach Montelupich/Przemysłowej wspomina się, przytaczając przykłady ich historii i np. referując niemieckie rozwiązania prawne w GG⁷⁵. Wyjątkiem jest większe opracowanie autorstwa przywoływanego już Witkowskiego - *Małoletni więźniowie Montelupich*⁷⁶. Zamieszczono w nim *listę byłych małoletnich więźniów*, liczącą 112 pozycji⁷⁷. Ale z jej opisu nie wynika, czy wszystkie osoby na niej uwidocznione były równocześnie więźniami Przemysłowej. Podobnie niejednoznaczna wydaje się narracja na temat dzieci, które trafiły do aresztu policyjnego przy ulicy Szlak, a następnie na Montelupich lub do kobiecego oddziału na Helclów. Wymieniając przyczyny ich aresztowania, te polityczne autor umieszcza na ostatnim miejscu⁷⁸. Jednak bezpośrednio po wzmiance o pierwszej grupie zatrzymanych w grudniu 1942, przechodzi do nakreślenia sytuacji panującej w GG, w tym do opisu organizacji ruchu oporu, w której działali także nieletni. Autor prezentuje dramatyczne historie więźniów – od momentu aresztowania do wywózki z Montelupich do obozu w Łodzi. Często oddaje głos opisywanym lub ich najbliższym (cytuje fragmenty przesłanych przez nich wspomnień).

O analizie wątku Montelupich zdecydowała także charakterystyka krakowskiego więzienia, jaką znajdujemy w jedynej monografii więzienia:

⁷⁴- (Tokarz 1980, 576)

⁷⁵- (Ossowski 2022, 69-70)

⁷⁶- (Witkowski 1974, 139-149)

⁷⁷- (Witkowski 1974, 148)

⁷⁸- (Witkowski 1974, 139)

nie było więzieniem politycznym zarówno ze względów formalnych, jak i wytycznych polityki okupanta w stosunku do Polaków [...] Do policyjnych należeli między innymi więźniowie zatrzymani wskutek podejrzenia o popełnienie czyny karalnego (kryminalni) - więźniowie gestapo (polityczni) aresztowani w związku z działalnością karalną oraz zagrażający bezpieczeństwu państwa (Schutzhaftgefangene)⁷⁹ [...] Charakterystyczne jest zastosowanie w definicji obu tych kategorii wspólnego kryterium aresztowania, którym było podejrzenie o nie określoną bliżej „karalną działalność”. [...] Bez względu jednak na jakiekolwiek wymogi formalne nie ulega wątpliwości, iż znacznej większości osób, które przeszły przez więzienie Montelupich, przysługuje status więźniów politycznych⁸⁰.

Stan badań więzienia Montelupich w kontekście Przemysłowej najlepiej odzwierciedla fakt, iż przywołana monografia wspomina o więźniach obu miejsc, ale jako źródło danych podaje wspomniany tekst Witkowskiego.

Celem potwierdzenia informacji z artykułu, zdecydowano się na kwerendę w zasobach IPN Oddział w Krakowie⁸¹. Na podstawie analizy zasobu archiwalnego IPN wytypowano 49 jednostek (razem ponad 6700 kart). Prawie wszystkie to *Spuścizna Wincentego Heina*, współautora wspomianej wcześniej monografii, członka Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich. W materiałach Heina odnaleziono 4 nazwiska z artykułu Witkowskiego (wcześniej z listy 112 wytypowano ostatecznie 93 nazwiska). Jednak ich jednoznaczna identyfikacja nie była możliwa (z powodu braku lub rozbieżnych danych). Wyszukiwanie małoletnich więźniów w archiwum cyfrowym wg nazwisk oraz wg haseł osobowych także nie przyniosło pożądanych rezultatów. Odnaleziono 6 nazwisk, ale z rozbieżnymi danymi.

⁷⁹- (Hein, Jakubiec 1985, 56)

⁸⁰- (Hein, Jakubiec 1985, 265-7)

⁸¹Kwerendę wykonał Wojciech Hausner.

Z informacji pozyskanych z Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie (dalej - IPN Komisja Kraków)⁸² wynikało, że w latach 80. XX wieku prokuratorzy Komisji na bazie dokumentów procesowych (głównie – zeznań stanowiących część 28 tomów akt) sporządzili kartotekę więźniów Montelupich. Nie udało się na nią natrafić podczas pierwszych poszukiwań, ponieważ w inwentarzu IPN Oddział Kraków figurowała jako kartoteka z danymi dotyczącymi lat powojennych. Ubocznym, ale bardzo istotnym efektem kwerendy stało się więc odnalezienie jednostki i korekta jej opisu. Ze względu na dane wrażliwe, wstępnego przeszukania kartoteki musiał dokonać pracownik Instytutu. Ich wynik nie był zadowalający. Z 93 nazwisk odnaleziono tylko 2, ale pozyskane dane wymagają dalszych badań.

Równolegle prowadzono także poszukiwania w Archiwum Narodowym w Krakowie⁸³. Tam wytypowana dokumentacja okazała się dotyczyć zaopatrzenia więzienia na Montelupich w leki oraz inne przedmioty pierwszej potrzeby. Porównanie danych dzieci z artykułu z zachowanymi cząstkowymi listami więźniów Montelupich – m.in. adresatów ww. pomocy nie przyniosło efektu.

Niejednoznaczne wyniki wymagają kontynuacji kwerendy. W pierwszej kolejności - w odnalezionej w trakcie działań projektowych spuściznie Witkowskiego (mając na uwadze, że dużą jej część stanowi dokumentacja, na której oparł się Witkowski w swoim artykule - wspomnienia i relacje świadków oraz ich korespondencja z autorem).

Wnioski o umieszczenie dzieci z Prowincji Górnośląskiej w obozie na Przemysłowej jako próbka oficjalnego niemieckiego dyskursu urzędowo-urzędniczego

W odróżnieniu od więzienia na Gdańskiej oraz na Montelupich, wątek dzieci kierowanych do obozu w Łodzi z Prowincji Górnośląskiej dość często przewija się w

⁸²Kwerendę wykonała Urszula Sochacka.

⁸³Kwerendę wykonała Urszula Sochacka.

literaturze przedmiotu. Piszący przywołują fakt istnienia ok. 280 skierowań do obozu na Przemysłowej, które właściwie należałoby nazwać – *wnioskami o przyjęcie małoletniego narodowości polskiej do obozu dla młodzieży polskiej w Łodzi* (tak brzmi tłumaczenie nagłówka dokumentu), analizują je i na ich podstawie np. dokonują klasyfikacji przyczyn izolacji w obozie. Jednak najczęściej swoje tezy ilustrują pojedynczymi przypadkami. Nie dokonują (lub nie ujawniają jej) ilościowej analizy⁸⁴, której wyniki pozwoliłyby np. na określenie, w ilu przypadkach możemy mówić o politycznych przyczynach izolacji⁸⁵. Częściowo udaną próbę takich wyliczeń podjęli autorzy najnowszej anglojęzycznej publikacji o obozie⁸⁶. Jednak i oni nie określają rozmiaru politycznej reprezentacji społeczności obozowej.

Kwerendą objęto zasoby Archiwum Państwowego w Katowicach - zespół *Zarząd Prowincjonalnego Górnego Śląska w Katowicach* - zawierający 283 jednostki archiwalne, oraz dokumentację kontekstowo związaną z tematyką, w tym 1 jednostkę będącą na stanie Oddziału AP Katowice w Bielsku-Białej⁸⁷.

Po wykonaniu czynności wstępnych - przeglądzie dokumentów oraz ich tłumaczeniu (dzięki wcześniejszej realizacji projektów dysponowano 30 gotowymi tłumaczeniami). Analizie poddano 1-2 stronicowe wnioski. Na podstawie towarzyszącej im dokumentacji (każda jednostka zawierała od 1 do kilku-nastu dokumentów odzwierciedlających proces inwigilacji dzieci przez policję kryminalną) wnioskowano wtedy, gdy teczką nie zawierała właściwego wniosku. Ze względu na ograniczony rozmiar artykułu i wielość analizowanych wątków, ale i główny temat projektu, opis rezultatów przeglądu 283 jednostek archiwalnych, zawierający bardzo interesujące dane na temat rzeczywistej ich liczby i zawartości, musi

⁸⁴- (Hrabar 1968/1; Witkowski 1975)

⁸⁵- (Hrabar 1968/1, 51-79)

⁸⁶- (Person, Steinert 2022)

⁸⁷Kwerendę wykonali Urszula Sochacka, Paulina Fronczak-Chruściel, Wacław Pyziół.

pozostać poza niniejszym tekstem. Podobnie – analiza (także ilościowa) wszystkich referowanych we wnioskach przyczyn izolacji w obozie.

W odniesieniu do zasadniczego tematu kwerendy, a więc więźniów politycznych: 3 wnioski zawierają wskazanie na działalność antyniemiecką ojca, 2 – na prawdopodobny udział ojca w kampanii wrześniowej 1939, 4 – na problemy związane z listą narodowościową, 12 – na zarzuty skierowane wobec rodziny będącej Badaczami Pisma, 6 – na pochodzenie żydowskie lub cygańskie, 8 – na potencjalnie sabotażowe działania małoletnich, z czego 1 można uznać za pewnik (pomoc spadochroniarzom) a 7 należałoby poddać analizie (czy kradzież i zniszczenie wrażliwych dokumentów oraz różnorakie działania dotyczące kolei należy zaliczyć do sabotażowych czy pospolitych).

Jak wskazano w tytule rozdziału, treść i forma wniosków stanowi przykład oficjalnego niemieckiego dyskursu urzędowo-urzędniczego. I tak traktują je autorzy dotychczasowych opracowań o obozie. Jako wynikową odgórną polityki okupanta wobec polskiego narodu (stąd człon nazwy *urzędowo-*), ale i reprezentację sposobu jej realizacji przez urzędników niższego szczebla (stąd człon nazwy *-urzędniczego*). Istnieje grupa wniosków, które raportują wcześniejszy konflikt dziecka z prawem, który zakończył się, albo sprawą sądową, albo pobytem w areszcie/więzieniu/obozie. Wstępny przegląd wniosków pozwala je podzielić na te, które referują konkretne „przestępstwo” lub posługują się ogólnikami, w tym często nieprecyzyjnymi określeniami typu: *wydawał się, robił wrażenie, wykazywał skłonności*. Piszący zwracają uwagę, iż wystawiający je urzędnicy korzystają z utartych schematów. Zasadność izolacji w obozie jest motywowana koniecznością reakcji na czyny przestępcze dziecka i zapobieżenia kolejnym. Niepochlebnej opinii na temat aresztanta towarzyszy pewność, iż nie można się spodziewać poprawy. Najczęściej to samo dziecko jest oskarżane o kilka przewin. Wnioski zawierają adnotację, iż problem dotyczy dziecka polskiego. Zawierają także rys sytuacji rodzinnej. Co może wskazywać na rozpatrywanie „winy” dziecka w

kategoriach efektu biologicznej skłonności do przestępstw (zgodnie z przesłankami „biologii kryminalnej”). Niektóre z wniosków odnoszą się nie do pojedynczego wydarzenia, ale referują dłuższy proces inwigilacji dziecka przez policję i dość wnikliwie dokumentują historię konfliktu „przestępcy” z prawem. Wśród dzieci są te obserwowane już od 1937 roku, ale i te pierwszy raz notowane dopiero w 1942 roku lub w latach późniejszych. Gdyby okazało się, iż we wnioskach dominuje rok 1943, należałoby rozważyć, na ile nagle rosnąca liczba małoletnich polskich „przestępców” jest stanem rzeczywistym, a na ile jest odpowiedzią na swego rodzaju zamówienie na „przestępczą” polską młodzież. „Zamówienie” wynikające z faktu uruchomienia w grudniu 1942 roku obozu.

Dodatkowo w ramach kwerendy dokonano przeglądu niemieckich dokumentów dotyczących dzieci oraz samej Przemysłowej. Większość z nich pojawia się w dotychczasowym dyskursie o Przemysłowej. Są cytowane i częściowo omawiane. Na ich kserokopie można natrafić w różnych archiwach. Niestety do tej pory nie doszło do ich opracowania. Fiaskiem zakończyły się m.in. plany ich wydania przez Muzeum Dzieci Polskich – ofiar totalitaryzmu.

Zważywszy na wszystkie zasygnalizowane powyżej współrzędne, należy kontynuować badania – głównie w zakresie: narracji wniosków i towarzyszącej im dokumentacji. Oprócz tego należałoby porównać dane z AP Katowice z listą Witkowskiego oraz z ankietami byłych więźniów.

Charakter więzienia w Mysłowicach jako narzędzie pomocnicze przy kwalifikacji przyczyn izolacji więźniów Przemysłowej

Logiczną kontynuacją analizy wątku dzieci ze Śląska, które stały się więźniami Przemysłowej, są badania dotyczące dzieci kierowanych do Łodzi przez jedno z więzień zastępczych - w Mysłowicach.

Podobnie jak w przypadku więźniów Montelupich/Przemysłowej, inspiracją do rozważań nad zagadnieniem stał się artykuł Witkowskiego⁸⁸. Tzw. zastępcze więzienie policyjne *Ersatz-Polizei-Gefängnis* w Mysłowicach autor nazywa obozem śledczym katowickiego gestapo. Wymienia z imienia i nazwiska oraz daty urodzenia 73 dzieci, które z Mysłowic zostały wywiezione do obozu w Łodzi. Oznaczając je wyrażeniem *między innymi*, sugeruje, że nie były jedynymi.

Oprócz 9-stronicowego artykułu Witkowskiego, fakt kierowania dzieci na Przemysłową przez Mysłowice krótko odnotowują także inni piszący o Przemysłowej⁸⁹. Witkowski wspomina także o przekazywaniu dzieci do Łodzi najpierw przez Mysłowice, a następnie przez Montelupich⁹⁰. Niektórzy autorzy utrzymują liczbę 73 dzieci podaną przez Witkowskiego⁹¹. Inni twierdzą, iż z okręgu górnośląskiego skierowano na Przemysłową 282 dzieci, z czego 83 przeszły przez Mysłowice: 73 – potwierdzają akta, 10 – Witkowski⁹². Zaznaczają, że możliwe, iż to nie wszystkie. 10 lat później ci sami autorzy podają, iż dokładną liczbę trudno ustalić, ale *z posiadanych dokumentów wynika, że do Łodzi skierowano 104 dzieci*⁹³. Istotna uwaga na marginesie: Jak ujawniła kwerenda w zasobach AP Katowice, liczby 283 jednostek archiwalnych nie można utożsamiać z taką samą liczbą wniosków o przyjęcie do obozu na Przemysłową, liczbą dzieci i liczbą dzieci przekazanych do obozu. Dlatego, by zweryfikować ww. dane, należałoby dokładnie przeanalizować „katowickie” wnioski.

⁸⁸- (Witkowski 1969)

⁸⁹- (Bubik, Brzycki 1973, 57; Hrabar, 1979, 117; Hrabar, Tokarz, Wilczur 1979, 55; Ossowski 2022, 58; Person, Steinert 2022, 66)

⁹⁰- (Witkowski 1974, 145)

⁹¹- (Witkowski 1969, oraz - Hrabar, Tokarz, Wilczur 1979, 55; Ossowski 2022, 58)

⁹²- (Bubik, Brzycki 1973, 57)

⁹³- (Bubik, Brzycki 1983, 135)

Podobnie, jak w przypadku Gdańskiej i Montelupich, postanowiono podjąć próbę dedukowania o deklarowanych i prawdziwych przyczynach aresztować na podstawie charakteru samego więzienia w Mysłowicach. Autorzy przywoływanych już tekstów, rozważają powody i skutki nazwania go *zastępczym* oraz deklarowane i prawdziwe przyczyny aresztowań. Dyskutują z zakresem znaczeniowym określenia *więzień polityczny*. Zaznaczają, że w *nomenklaturze policyjnej członkowie ruchu oporu określani byli jako zbrodniarze, bandyci (Schwerverbrecher, Banditen) i prawie wszyscy w okresie śledczym przechodzili przez więzienie w Mysłowicach*⁹⁴.

W odniesieniu do więźniów Mysłowic/Przemysłowej, autorzy zwracają uwagę na pewną sprzeczność ujawniającą prawdziwe przyczyny zatrzymań: Najpierw aresztowano rodziców, a potem dzieci, gdy za oficjalny powód izolacji tych ostatnich podawano brak opieki. Jednak stosując w odniesieniu do opisanej praktyki przysłówek *często*, przywołują tylko 4 sygnatury z WAP⁹⁵. Autorzy nie analizują oficjalnych powodów kierowania dzieci do obozu, określając je jako nieistotne – w odniesieniu do prawdziwych przesłanek:

Chodziło przecież o fizyczne wyniszczenie polskich dzieci, a nie o wychowanie i poprawę ich warunków życiowych⁹⁶.

Celem weryfikacji danych odnalezionych w literaturze przedmiotu, kwerendzie poddano zasoby IPN Oddział w Katowicach i Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Katowicach (dalej - IPN Komisja Katowice)⁹⁷. Analiza *Postanowienia* o umorzeniu śledztwa w sprawie przeciwko załodze więzienia w Mysłowicach z 2017 roku przyniosła dane dotyczące więźniów Przemysłowej i pozwoliła na wytyczenie kierunków dalszych poszukiwań.

⁹⁴- (Bubik, Brzycki 1983, 105-6)

⁹⁵- (Bubik, Brzycki 1973, 58)

⁹⁶- (Bubik, Brzycki 1983, 135)

⁹⁷Kwerendę wykonała Urszula Sochacka.

Z pomocą listy Witkowskiego udało się odnaleźć w *Postanowieniu* 35 więźniów Przemysłowej, w tym ujawnić dane 1 więźnia spoza listy (ze względu na liczne znaki zapytania wynikające z miejscami rozbieżnych danych, powyższe wyliczenia należy uznać za robocze i kontynuować badania). Tylko w jednym przypadku polityczne powody izolacji zostały wyrażone *explicite*. Według narracji syna, S. W., urodzony we Francji, ale zamieszkały w Będzinie, został aresztowany za przenoszenie nielegalnej korespondencji. Z więzienia w Będzinie, przez obóz w Łodzi, więzienie w Mysłowicach, obozy Buchenwald, Gross-Rosen, Dora, na koniec trafił do obozu Bergen-Belsen, gdzie doczekał wyzwolenia. Co ciekawe, S. W. nie figuruje w „katowickim” zasobie wniosków kierujących na Przemysłową dzieci ze Śląska. Można go natomiast znaleźć na liście 290 małoletnich przetrzymywanych w Mysłowicach oraz na liście Witkowskiego.

Generalnie w *Postanowieniu* sprawa więzienia w Mysłowicach jest rozpatrywana w kategoriach zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennej, do której doprowadziły pobudki narodowościowe i polityczne⁹⁸. Dokument relacjonuje, że w efekcie *Akcji Oderberg*, która została przeprowadzona z 11 na 12 sierpnia 1943, a której celem była likwidacja polskiego podziemia lewicowego, aresztowano całe rodziny, które najczęściej rozdzielano właśnie w Mysłowicach, matki trafiały np. do Oświęcimia a dzieci do *Polenlagrów* (głównie w Pogrzebieniu, skąd przekazywano je do Potulic). Jednocześnie jest mowa o starszych dzieciach, które za przewiny lub pomówienia kierowano przez Mysłowice do Łodzi⁹⁹. Sprawdzenie powyższego tropu (zważywszy, że m.in. Pogrzebień pojawia się w dyskursie o Przemysłowej jako „przystanek” na drodze do obozu), ale i tego, czy skutki *Akcji Oderberg* można odnosić do więźniów Przemysłowej, wymagałoby wykonania odrębnych szczegółowych badań.

⁹⁸- (*Postanowienie* 2017, 1, 92)

⁹⁹- (*Postanowienie* 2017, 19-0)

W ślad za pytaniami dotyczącymi treści *Postanowienia*, skierowanymi do IPN Komisja Katowice, ta udostępniła akta śledztwa. W wyniku kwerendy, która objęła zespół składający się z 35 teczek (każda średnio 200 kart), odnaleziono następujące dane istotne z punktu widzenia badanej sprawy:

Na liście ponad 3 tysięcy więźniów Mysłowic znaleziono dane 31 więźniów Przemysłowej. Na ich pobyt w myślowickim więzieniu wskazywała, albo bezpośrednia adnotacja dotycząca obozu, albo obecność na liście Witkowskiego (tę już tradycyjnie zastosowano jako narzędzie pomocnicze przy identyfikacji tożsamości więźniów). Podobnie jak w przypadku Gdańskiej, sprawdzono dane wszystkich z listy ponad 3 tysięcy więźniów „myślowickich”, których data urodzenia potencjalnie mogła wskazywać na ich obecność w obozie na Przemysłowej.

Podobnie przeanalizowano listę 290 małoletnich więźniów Mysłowic. Odnaleziono na niej dane 101 więźniów Przemysłowej (przy 94 – widnieje adnotacja na temat Łodzi, przy 7 – ww. adnotacji towarzyszy znak zapytania). Bliższej weryfikacji danych posłużyłaby analiza porównawcza listy 3 tysięcy, 290 małoletnich, zbioru skierowań do obozu z AP w Katowicach oraz listy Witkowskiego. Z oczywistych powodów odroczono ją do chwili realizacji kolejnych projektów.

Zasób zawierał także fotografie. Podpis pod nimi informuje, że to więźniowie obozu na Przemysłowej. W 1 teście znajdowało się 9 fotografii, z czego 7 podpisanych z imienia i nazwiska, a 6 dodatkowo identyfikowała data urodzin. 2 były bezimienne. 5 zostało oznaczonych sygnaturami WAP Katowice. Znaleziono także 5 wniosków do obozu (oryginałów i tłumaczeń) - podobnych w formie do tych z zasobu katowickiego i najprawdopodobniej pochodzących właśnie z tego zbioru. Dodatkowo odnaleziono archiwalia kontekstowo związane z badanym wątkiem: listę transportową dzieci z więzienia katowickiego do myślowickiego oraz listy transportowe dzieci na trasie Mysłowice – Potulice

i w odwrotną stronę. Najistotniejsze dla badanego wątku więźniów politycznych okazały się tłumaczenia oficjalnych niemieckich pism. Dwa z nich wykluczają obecność w Mysłowicach więźniów politycznych, gdy trzecie traktuje o strukturze grupy więzionych *wedle kategorii podziel[onych] na zbrodniarzy politycznych i kryminalnych*¹⁰⁰. Maszynopis opracowania autorstwa Bubika i Brzyckiego (autorów przywoływanych już dwóch tekstów o Mysłowicach) zawiera m.in. wskazanie na maskujący charakter nazw więzienia w Mysłowicach oraz obozu na Przemysłowej.

Podczas kwerendy pojawiły się znaki zapytania: Lista ponad 3 tysięcy więźniów Mysłowic nie jest kompletna, a poza tym zawiera odwołania do źródeł, których nie odnaleziono w badanych aktach, a które mogą dostarczyć dodatkowych cennych danych. Lista 290 małoletnich więźniów Mysłowic jest dokumentem przygotowanym na maszynie do pisania. Jej prawy margines jest przycięty, a przy niektórych personaliach postawiono znak zapytania, także w sytuacji, gdy zawierają adnotację dotyczącą Łodzi. Wyjaśnienia wymagałoby także kilka innych szczegółów.

Zapytanie skierowane do IPN Komisja Katowice, zostało przekierowane do IPN Oddział w Katowicach, a następnie do IPN Oddział w Krakowie. Do momentu zakończenia projektu nie otrzymano na nie odpowiedzi. Choćby z tego powodu, podobnie, jak w przypadku wcześniej opisanych wątków, ten dotyczący Mysłowic/Przemysłowej wymaga kontynuacji badań.

Dokumentacja Opieki Społecznej jako materiał pomocniczy przy weryfikowaniu poziomu/rodzaju przestępczości wśród dzieci z Łodzi i okolic

Autorzy opracowań o Przemysłowej referują treść niemieckich dokumentów, z których wynika, że oficjalną przyczyną utworzenia obozu był wzrost przestępczości wśród polskich małoletnich. Większość analizowanych wcześniej skierowań do obozu zawierała np.

¹⁰⁰- (Tom 144/4 – karta 000722)

frazę, iż pozostawienie na wolności dziecka polskiego niesie zagrożenie dla bezpieczeństwa młodzieży niemieckiej. W dyskursie o Przemysławie jest także obecna teza, iż dzieci z Łodzi i okolic trafiały do obozu głównie z powodów pospolitych przestępstw. Jednak do tej pory nie powstało całościowe opracowanie zagadnienia, a dostępne opisy podają sprzeczne informacje. I tak np. ten sam historyk jednym razem stwierdza, że grupa łódzka była w obozie dominująca, a innym, że stanowiła mniejszość¹⁰¹.

Aby sprawdzić prawdziwość upowszechnianych danych, wykonano kwerendę w zespole *Opieki Społecznej* Archiwum Państwowego w Łodzi¹⁰². Przyniosła bardzo bogaty materiał. Z raportowanych już wcześniej powodów (rozmiar artykułu, zasadniczy problem badawczy) jej całościowy opis musi pozostać poza niniejszym tekstem.

Zteczki o numerze 31678a, liczącej 288 stron (zawartość niemieckie rękopisy, stan zniszczony), z 8 tematycznie pogrupowanych akt dotyczących zarówno dzieci polskich, jak i niemieckich, do dalszych badań wytypowano 3 listy, które roboczo nazwano listą kontroli, obozów ochronnych oraz edukacji socjalnej. Po przeprowadzeniu szczegółowej analizy akt, wyliczono, iż w zestawieniach imiennych dzieci podlegających kontroli Opieki Społecznej z lat 1941-44 (lista kontroli), na 531 wniosków dotyczących nadzoru nad polskimi „podopiecznymi” (8-20 lat), przy 29 znajduje się wzmianka o pobycie na Przemysławie. Najmłodszy więzień miał 8 lat (2), a najstarszy – 17 (1), natomiast większość - od 10 do 15 lat. Z kolei na 124 nazwiska osadzonych w tzw. obozach ochronnych (lista obozów ochronnych), w wieku od 10 do 19 lat – 64 zawierały adnotację o Przemysławie. Pozostałe dzieci trafiały do obozu w Moringen lub Uckermark – niepełnoletni; do Ravensbrück lub Auschwitz – powyżej 16 lat; do obozu policji kryminalnej; a przy niektórych nazwiskach brak nazwy obozu lub adnotacja o oddaleniu sprawy. Skierowania do Moringen lub Uckermark

¹⁰¹- (Ossowski 2018, 346 oraz Ossowski 2015, 45)

¹⁰²Kwerendę wykonała Paulina Fronczak-Chruściel (wstępne rozpoznanie zespołu - Wojciech Żródlak).

mogą wskazywać, że lista obozów ochronnych zawiera dane zarówno Polaków, jak i Niemców (gdzie powody osadzenia nie różnią się od tych właściwych Przemysłowej). Jednak z braku wskazań na pochodzenie zatrzymanych, trudno o jednoznaczną diagnozę w tym zakresie (konieczna kontynuacja badań).

Analiza listy obozów ochronnych ujawniła obecność na Przemysłowej więźniów powyżej oficjalnej granicy 16 lat (do 18) oraz najwyższą liczbę osadzonych (38) w 1943 roku. To ostatnie może wynikać z samego faktu utworzenia obozu, który miał być rozwiązaniem alternatywnym dla opieki społecznej, której okupant oficjalnie odmawiał nie niemieckim dzieciom. Dodatkowych danych dostarczyłoby np. sprawdzenie tego, czy 38 dzieci było „podopiecznymi” Opieki Społecznej przez dłuższy okres, czy ich dostarczenie do obozu było automatyczną odpowiedzią na apel o oczyszczenie oficjalnej przestrzeni z polskich dzieci (konieczna kontynuacja badań).

Na liście 297 kwalifikujących się do tzw. edukacji socjalnej (lista edukacji socjalnej), przy 6 małoletnich umieszczono zapis o wysłaniu na Przemysłową. W przypadku 5 chłopców powodami izolacji były: włóczęgostwo, kradzież i kłamstwo, a 1 dziewczynki – złe prowadzenie się. Na podstawie listy obozów ochronnych, zawierającej datę osadzenia na Przemysłowej, ale przede wszystkim – powody wysyłki, udało się ustalić, iż z 64 dzieci przekazanych na Przemysłową - 17 to dziewczęta a 47 – chłopcy (przy braku znaczących różnic w podawanych powodach osadzenia w obozie). Do najczęściej powtarzających się należą: włóczęgostwo, niemoralne/złe prowadzenie się, kradzież, uchylanie się od obowiązku pracy, żebranina i handel (kolejność wymienienia nie sugeruje ich częstotliwości występowania). Lista obozów ochronnych odnotowuje fakt organizacji grupowych, kilkusobowych transportów do obozu, gdzie przy niektórych dzieciach odnotowano tożsamy powód izolacji. Przyczyną może być rzeczywista ich powtarzalność lub ujednolicony sposób formułowania treści skierowań do obozu. Ten mógłby wskazywać na ewentualne fingowanie

przyczyn izolacji, będące automatyczną realizacją ogólnego zarządzenia, by obcych plemiennie nie obejmować obciążającą niemiecki budżet opieką społeczną, ale przekazywać do obozów. Jednak odnaleziona zachowana dokumentacja nie pozwala na rekonstrukcję przebiegu zdarzeń, które prowadziły do ostatecznej izolacji w obozie. Dlatego trudno jednoznacznie stwierdzić, czy raportowane powody odzwierciedlają stan faktyczny, czy jedynie stanowiły pretekst do „rozwiązania problemu”, jakim dla okupanta stały się dzieci polskie.

Kwestia dzieci nieślubnych jako problem natury ekonomicznej, a tym samym politycznej, a nie np. moralnej

Przypomnijmy – dzieci nieślubne to jedna z grup kierowanych do obozu na Przemysłowej. Dlatego podjęto decyzję rozpoznania zawartości zespołu pod nazwą *Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty – Poznań*, liczącego 387 skanów z jednostki *Opieka z urzędu nad nieślubnymi dziećmi. Obóz dla polskich dzieci. Polskie nieślubne dzieci*. Celem kwerendy było wyszukanie danych uszczegóławiających kontekst izolacji dzieci z powodu niepełnej rodziny pochodzenia.

Odnalezione w dokumentacji informacje pozostają w swego rodzaju dialogu z oficjalną narracją okupanta. Przewaga liczebna (2/3) młodzieży niemieckiej w grupie skierowanej do edukacji socjalnej, jest tradycyjnie argumentowana demoralizacją młodych Niemców przez ich polskich rówieśników oraz tym, iż wysoki poziom zaniedbania polskich dzieci wymaga wdrożenia procedur wykraczających poza ww. edukację. Jednak w innym miejscu jest też mowa o zaniedbanych dzieciach niemieckich, gdzie problemem jest ich brak wykształcenia, a nie kontakt z polskimi rówieśnikami. Z kolei wniosek, iż kradzieże są efektem niskich zarobków Polaków mieszkających w Łodzi podważa oficjalnie dystrybuowaną przez okupanta opinię o wadliwej, przestępczej naturze Polaka. Sugestia, iż Polacy są potrzebni jako siła robocza, co stoi w sprzeczności z posiadaniem przez nich

rodziny, w tym dzieci, ewidentnie ujawnia stosunek okupanta do tych ostatnich, ale i do instytucji polskiej rodziny. Refleksja, iż przestępczość dzieci może być efektem zamknięcia polskich szkół, a ograniczona opieka nad nimi jest wynikiem np. nieobecności rodziców pracujących w Starej Rzeszy (eufemistyczne określenie na roboty przymusowe?), w sposób adekwatny do stanu rzeczywistego przekierowuje winę z polskich dzieci na niemieckiego okupanta, który ww. szkolnictwo ograniczył/zlikwidował. Informacja, iż dzieci polskie dopuszczają się przestępstw, wśród których nagminnym jest szmugiel do łódzkiego getta, po raz kolejny redefiniuje pojęcie *przestępstwa* popełnianego w specyficznych warunkach wojennych, ale i uzupełnia do tej pory dość oszczędnie opisywaną kwestię związków obozu i sąsiadującego z nim getta. Uwaga na marginesie - dużego postępu w zakresie rozpoznania powyższej kwestii dokonali autorzy najnowszej anglojęzycznej monografii obozu¹⁰³.

W świetle badanej dokumentacji, kwestia dzieci nieślubnych nie stanowi problemu natury moralnej, ale ekonomicznej. Dzieci nieślubne są, podobnie, jak dzieci z sierocińców, niepotrzebnym obciążeniem dla budżetu III Rzeszy. Zatem należy stwierdzić, iż o izolacji dzieci nieślubnych decydowała przede wszystkim ich polska narodowość. Polskie nieślubne dzieci nie były przedmiotem troski, ale obciążeniem dla niemieckiego budżetu. Problemem ekonomicznym, który wymagał bezkosztowego rozwiązania. Dzieci dotknięte konsekwencjami niepełnej rodziny, podobnie jak dzieci chore, nie mogły liczyć na wsparcie, ale były karane pobytem w obozie. Przyczyna izolacji o ww. współrzędnych wskazuje na przesłanki o charakterze czysto politycznym.

Przeglądnięta w ramach kwerendy dokumentacja jest warta odrębnych szczegółowych badań. Zarówno pod kątem dzieci nieślubnych, jak i historii samego obozu.

Spuścizna Witkowskiego z zasobów IPN jako źródło narracji indywidualnej stanowiącej przeciwwagę dla oficjalnego dyskursu okupanta

¹⁰³ - (Person, Steinert 2022)

Przegląd publikacji o Przemysłowej przyniósł wiele przykładów narracji autorstwa Witkowskiego - autora licznych artykułów oraz monografii obozu. Jego stanowisko w odniesieniu do rozważanego zagadnienia więźniów politycznych w dużym uproszczeniu brzmi: większość dzieci Przemysłowej to więźniowie polityczni. Niestety w żadnym miejscu nie podaje, jak doszedł do tak sformułowanej tezy. A, jak już wspomniano, ta nie wydaje się być efektem analiz ilościowo-jakościowych (najczęściej swój wywód Witkowski ilustruje pojedynczymi przypadkami, opierając się na indywidualnych narracjach byłych więźniów).

Celem weryfikacji informacji upowszechnianych przez Witkowskiego, podjęto próbę potwierdzenia okoliczności aresztowania więźniów Przemysłowej uznanych przez autora za polityczne. Wytypowano 29 jednostek z ponad tysiąca, które w ramach projektu w 2021 roku wstępnie zidentyfikowano w zasobach IPN jako związane z historią obozu na Przemysłowej. Techniczna strona wykonania kwerendy (poziom dostępności itd.) oraz opis całej zawartości pozostaje poza zasadniczym opisem. W odniesieniu do tematu projektu – dzięki danym odnalezionym w teczkach zawierających dokumenty ze śledztw gestapo udało się potwierdzić fakt aresztowania dwóch dziewcząt w wyniku działalności politycznej ich rodzin.

Najistotniejszym efektem kwerendy w zasobach IPN było odnalezienie spuścizny Witkowskiego, w tym jego korespondencji z byłymi więźniami obozu, której część stanowią ankiety dotyczące pobytu w obozie (wcześniejsze poszukiwania w IPN Oddział we Wrocławiu, wrocławskim Ossolineum - wydawcy monografii obozu autorstwa Witkowskiego oraz w Archiwum Państwowym we Wrocławiu nie przyniosły efektu¹⁰⁴). Po wstępnym przeglądzie zdecydowano o analizie ww. ankiet, traktujących m.in. o powodach/okolicznościach aresztowania. Jako narracja, która stoi w opozycji do tej, którą reprezentują np. oficjalne skierowania do obozu, stanowi jej uzupełnienie, a tym samym istotny materiał źródłowy.

¹⁰⁴Wrocławską część kwerendy wykonała Urszula Sochacka.

Kwerendą objęto 18 tomów. Analiza 1. tomu¹⁰⁵ przyniosła następujące wyniki: Spośród 38 przebadanych tylko jedna osoba wskazuje jako przyczynę izolacji działalność w ZWZ/AK. W 5 przypadkach można mówić o spontanicznej jednorazowej dziecięcej reakcji, noszącej znamiona działania o charakterze politycznym (2 - pobicie niemieckiego rówieśnika w reakcji na obelgi o charakterze rasistowskim; 2 – udzielenie pomocy w postaci żywności jeńcom; 1 - przekazanie grypsu uwięzionemu nauczycielowi). Przyczyny izolacji w ramach represji wobec rodziców oraz w związku z utratą opiekunów (przyczyną tej ostatniej były działania okupanta) rozkładają się następująco: 2 - odmowa podpisania volkslisty; 1 – represje wobec byłego powstańca wielkopolskiego; 5 – aresztowania innych członków rodziny; 1 – konspiracyjna działalność siostry. 6 przypadków dzieci przechwyconych podczas łapanek oraz małoletniego aresztowanego *za niepodejmowanie pracy, ucieczki oraz za dokonanie sabotażu* należałoby rozważać indywidualnie.

Problem z zakwalifikowaniem przyczyn do politycznych/pospolitych wynika z braku dokładnych danych (np. przyczyn aresztowania w obozach koncentracyjnych ojców zatrzymanych dzieci), ale i z płynnej granicy pomiędzy wymienionymi kategoriami „winy”, gdy odnosimy je do dzieci. Mając na uwadze powyższe, i przyjmując szerokie ramy definicji *więźnia politycznego* (gdy brać pod uwagę, że więźniem jest dziecko zmuszone do podejmowania dorosłych decyzji w warunkach wojennych), w co najmniej 23 z 38 badanych przypadków można doszukiwać się politycznych przyczyn aresztowania.

Tom 1. z nazwiskami zaczynającymi się na *a* zostały opracowane na podstawie ankiet, ale i towarzyszącej im dokumentacji. Ze względu na projektowe ograniczenia (środki, czas), ale przede wszystkim na obszerność badanego zespołu, przypadki byłych więźniów o nazwiskach od *b* do *z* zdecydowano się opisać jedynie na podstawie ankiet.

¹⁰⁵Kwerendę wykonał Piotr Budzyński.

Wyniki analizy danych z ankiet zawartych w pozostałych 17 tomach¹⁰⁶ przedstawiają się podobnie do tych wykazanych powyżej. Ze względów już wcześniej raportowanych, obszerna analiza całego materiału (bierze pod uwagę różnice w odpowiedziach w 3 różnych rodzajach ankiet a także informacje spoza rubryki dotyczącej okoliczności aresztowania, w tym na temat prześladowania rodziny) musi pozostać poza niniejszym artykułem. Ze względu na bogaty zasób informacji zawartych w ankietach i towarzyszącej im dokumentacji, które mogą posłużyć za tropy dla poszukiwań w źródłach kontekstowych, konieczne jest kontynuowanie badań w ramach odnalezionego zespołu.

Grupa dzieci mosińskich i poznańskich jako symbol więźniów politycznych Przemysławowej

W wyniku represji za działalność antyfaszystowską dr Witaszek i jego współpracownicy zostali skazani na karę śmierci (styczeń 1943), którą w przypadku dzieci zamieniono na karę obozu. W ramach tzw. *Sprawy Mosińskiej* - masowych aresztowań w Mosinie, które stanowiły niemiecki odwet za antyniemiecką działalność miejscowej organizacji konspiracyjnej, aresztowano także dzieci i przekazano je do obozu. Dzieci poznańskie i mosińskie (oraz z okolicznych wiosek), aresztowane i skierowane do obozu na Przemysławą w wyniku antyniemieckiej działalności swoich rodziców/rodzin, są przykładem zastosowania przez okupanta tzw. odpowiedzialności zbiorowej.

Jak wynika z przeprowadzonej krytyki źródeł, narrację w ww. zakresie honoruje większość autorów. Zgodni są także co do późniejszych losów aresztowanych – transportu do Łodzi, specjalnych obostrzeń w obozie oraz powojennych powrotów do zdziesiątkowanych lub nieistniejących rodzin. Pewne rozbieżności narracyjne dotyczą natomiast transportu z Łodzi do Potulic. Różne wartości w poszczególnych opracowaniach uzyskuje także liczba dzieci aresztowanych i wysłanych do Łodzi. Podobnie rzecz ma się z datą aresztowania.

¹⁰⁶Kwerendę wykonała Urszula Sochacka.

Publikacje różnią się także liczbą udostępnianych fotografii i poziomem identyfikacji dzieci¹⁰⁷. Różnie jest także przedstawiany przez autorów zakres i rodzaj działalności podziemnych struktur, a także ich wzajemne relacje. Dla niektórych - pewne¹⁰⁸, dla innych pod znakiem zapytania stoi samo istnienie w Mosinie organizacji podziemnej. Inni dyskutują z rodzajem działań, które stały się bezpośrednim powodem represji wobec sporej grupy mieszkańców Mosiny. Według niektórych, ich przyczyną były aktywne ataki podziemia na Niemców (łącznie z ofiarami śmiertelnymi). Gdy inni podają kontrargumenty dementujące niemieckie zarzuty o przeprowadzenia akcji trucicielskiej wśród miejscowych Niemców, trucia zwierząt gospodarskich, ale i uśmiercania nowo narodzonych niemieckich dzieci¹⁰⁹. Są też tacy, którzy rozmiar niemieckiego odwetu tłumaczą względami personalnymi. Twierdzą, iż na odpowiednim nagłośnieniu sprawy mogło zależeć Beukenbuschowi - komendantowi posterunku żandarmerii w Mosinie. Jego raport donosił o wykryciu i ujęciu polskiej nielegalnej organizacji sabotażowej, ale i podkreślał zasługi posterunku w zakresie rozpoznania terenu¹¹⁰ (jego ukrytym celem było uniknięcie skierowania na front - chciał podkreślić, iż jest osobą niezbędną na miejscu w Mosinie¹¹¹). Niejednoznaczny okazuje się także związek mosińskich opozycjonistów z grupą dr. Witaszka. Niektórzy piszą o punkcie kontaktowym dla łączników Mosiny z Poznaniem¹¹². Rozważają kwestię zależności czasowej: *aresztowania w Mosinie zaczynają się tuż po straceniu 8 stycznia 1943 r. dr. Franciszka Witaszka*, lub, bazując na jednym z zeznań, opiniują, że *śledztwo - prowadzone przez gestapo w Poznaniu – dotyczące „Sprawy mosińskiej”, ukierunkowane było w ten sposób, że można było odnieść wrażenie, że Niemcy „Sprawę mosińską” uważają za dalszy ciąg akcji Witaszka*.

¹⁰⁷ - (np. 14 fotografii zidentyfikowanych - Nawrocik, Wełniak 2013, 63-6)

¹⁰⁸ - (Nawrocik, Wełniak 2013, 39-40)

¹⁰⁹ - (Nawrocik, Wełniak 2013, 61-2)

¹¹⁰ - (Nawrocik, Wełniak 2013, 57, 61)

¹¹¹ - (Perła, Szeszuła 1978, 127)

¹¹² - (Nawrocik, Wełniak 2013, 40)

[...] gestapo baczniej przyglądało się pracy lekarzy¹¹³. Ale diskutowana jest także sama działalność grupy dr. Witaszka. Narracje o jej antyniemieckiej aktywności, łącznie z produkowaniem trucizn i likwidacją Niemców (*utworzył organizację podziemną, mającą na celu likwidację funkcjonariuszy Gestapo i SS*¹¹⁴), zderzają się z opiniami dementującymi powyższą wersję zdarzeń. Źródłem tych pierwszych wydaje się być żona doktora, a tych drugich – jedna z jego córek (jak podpowiada lektura tekstów o sprawie dr. Witaszka - głównie o charakterze publicystycznym).

Mając na uwadze zasygnalizowane powyżej rozbieżne wersje danych, dla których potwierdzenia należałoby szukać w dokumentach źródłowych, zdecydowano się na kwerendę w zbiorach Galerii Historycznej Galerii Sztuki w Mosinie. Wybór miejsca był podyktowany kilkoma względami: Galeria posiada zbiór archiwaliów dotyczących dzieci z Przemysłowej; przez lata skupiała środowisko mosińskich byłych więźniów oraz lokalnych historyków/miłośników historii i pozostaje w kontakcie z pracownikami Muzeum Martyrologicznego w Żabikowie - m.in. autorami opracowań o *Sprawie mosińskiej*.

Efektem kwerendy jest aktualizacja stanu zasobów Galerii Historycznej¹¹⁵. Stopień rozpoznania zawartości zbiorów galeryjnych znacznie wzrósł wobec tego z 2021 roku (wtedy ostatni raz Galeria przekazywała dane Stowarzyszeniu U siebie-At home – głównemu wykonawcy licznych projektów dotyczących Przemysłowej). Dzieci przekazanych na Przemysłową dotyczy 60 numerów inwentarzowych, ale pod niektórymi z nich mieści się średnio kilka/kilkanaście a nawet więcej jednostek. Są to dokumenty z okresu II wojny światowej oraz czasów powojennych. Głównie listy i zdjęcia mosińskich dzieci, ale też korespondencja dotycząca uznania obozu za koncentracyjny, fotografie ze zjazdów byłych więźniów łódzkich, kopie kilku kart ewidencyjnych, zbiór fotografii kartotekowych dzieci z

¹¹³- (Nawrocik, Wełniak 2013, 69)

¹¹⁴- (Hrabar 1982, 103)

¹¹⁵Kwerendę wykonała Agnieszka Bereta.

obożu w Łodzi oraz deklaracje członkowskie i ankiety personalne oraz życiorysy. Materiały te zostały przekazane Galerii głównie przez Witkowskiego oraz Koło ZBoWiD w Mosinie.

Żadnych nowych informacji nie przyniosła kwerenda biblioteczna w Galerii. Wszystkie publikacje, na których placówka bazuje w ramach prowadzonych przez siebie działań (np. przygotowując wystawy), zostały wcześniej rozeznane w ramach krytyki źródeł¹¹⁶. Galeria nie prowadzi badań a w swoich działaniach bazuje głównie na ww. opracowaniach lokalnych autorów. Pomimo wcześniejszych związków z Witkowskim, Galeria nie korzysta z jego opracowań. Podobnie rzecz się ma z wiedzą na temat materiałów źródłowych pozostających w gestii innych instytucji, niż Archiwum Izby Muzealnej (obecnie Galerii Historycznej Galerii Sztuki w Mosinie). Na chwilę obecną najpełniejsze dane na ten temat udostępnia mosińska historyczka, autorka pracy magisterskiej o dzieciach mosińskich zaaresztowanych w ramach *Sprawy mosińskiej*¹¹⁷.

Informację na temat stanu badań przynosi publikacja z 2013 roku, której autorzy, nazywając *Sprawę mosińską* największą akcją pacyfikacyjną w okupowanej Wielkopolsce¹¹⁸, twierdzą, że

Wielkopolanie wciąż niewiele wiedzą o "Sprawie mosińskiej". Być może dlatego, że zbyt mało miejsca poświęca się w historiografii wielkopolskiej temu zagadnieniu. Do tej pory nie przeprowadzono dogłębnych badań naukowych, na podstawie których powstałoby odrębne opracowanie poświęcone masowym aresztowaniom Polaków w mieście¹¹⁹.

¹¹⁶- (Szeszuła, Perła 1978; Szeszuła 2013; Nawrocik, Wełniak 2013; Kubiak 2014)

¹¹⁷- (Kubiak, 2014, 108-115)

¹¹⁸- (Nawrocik, Wełniak 2013, 43)

¹¹⁹- (Nawrocik, Wełniak 2013, 57)

W efekcie kwerendy zebrano m.in. następujące dane (pochodzą z wystawy z 2023 roku): Do obozu na Przemysłową trafiło 54 dzieci. W tym przy 12 dzieciach z 54 widnieje adnotacja o nich obecności także w Dzierżanej. Co ciekawe, adnotacja o pobycie w filii obozu, od zawsze kojarzonej z obecnością dziewcząt, pojawia się przy 2 chłopcach. I w tym zakresie dane różnią się od udostępnionych np. w ramach listy z 1978 roku. Automatycznie liczba 16 dzieci skierowanych z Przemysłowej do Potulic (1978), spada do 14 (2023). Wśród wcześniej wykazanych obozów nowym miejscem jest Fort VII (2023). Data aresztowania dzieci to 10 września 1943, i należy zaznaczyć, że są to dane odbiegające od tych pochodzących z opracowania z 2014 roku. Utrzymane zostają dwa terminy wcześniejszego zwolnienia z obozu w 1944 roku oraz to, że 1 dziecko zostało aresztowane nie we wrześniu 1943 roku, ale w marcu¹²⁰. Informacja o śmierci 1 z dzieci w Bergen-Belsen zostaje uzupełniona o dokładną datę.

Nadal otwartą kwestią pozostaje współpraca struktur mosińskich i poznańskich. Z opisu kwerendy wynika, że świadkowie potwierdzają istnienie na terenie Mosiny organizacji konspiracyjnej. Jednak na bazie aktualnej wiedzy nie da się określić, czy mosińscy konspiratorzy mogli współpracować także z ludźmi dr. Witaszka i kto z Mosiny mógł być „Witaszkowcem”.

Czy rzeczywista lub pozorna zależność struktur mosińskich od „Witaszkowców” oraz sposób jej referowania przez autorów ma przełożenie na badany wątek dzieci wielkopolskich? Czasami grupę mosińską i poznańską traktuje się rozdzielnie. Często jednak, traktowane łącznie, nazywane są *dziećmi ‘Witaszkowców’*¹²¹ lub zgodnie z nomenklaturą okupanta - *dziećmi polskich terrorystów/polskich bandytów* (czytaj – patriotów). Zgodne, co do tego, że

¹²⁰ - (Perła, Szeszuła 1978, 139-140)

¹²¹ - (Witkowski 1969)

izolacja dzieci w obozie jest wynikiem działań grupy dr. Witaszka, są nawet odległe w czasie narracje - Witkowskiego z 1969 roku oraz Ossowskiego z 2022:

niemałą liczbę osadzonych przywieziono z Mosiny, gdyż były to dzieci osób zaangażowanych w działalność niepodległościową pod komendą dr. Franciszka Witaszka w ramach Związku *Odwetu*¹²².

Jak pokazują doświadczenia wielu lat, wątek dzieci „Witaszkowców” okazał się bardzo nośny, i już kilkakrotnie był używany do celów poza/okołomerytorycznych. Taką tendencję można zauważyć np. w niektórych publikacjach z czasów minionych, ale i najnowszych. Do tych ostatnich należą dwie broszury wydane przez Muzeum Dzieci Polskich – ofiar totalitaryzmu. Bohaterami obu w przeważającej części są dzieci „Witaszkowców”, a publikacje starają się formatować społeczność obozową jako posiadającej dominantę więźniów politycznych. W 2023 roku, także z inicjatywy ww. Muzeum, 10 września ustanowiono Narodowym Dniem Polskich Dzieci Wojny. Inspiracją stała się data aresztowania największej grupy dzieci mosińskich (10 września 1943 roku).

Conclusions from the Conducted Inquiries

Regarding the project's primary focus on political prisoners at the Przemysłowa Camp, there have been more questions than certainties. The most indications of the political nature of isolation at the camp emerged from the surveys concerning the stay in the camp, which were part of Witkowski's collection. To avoid accusations of emotional bias (as the authors of the survey data are directly affected individuals), it would be prudent to continue the research. A confrontation of former prisoners' accounts with other sources of knowledge about the camp would be warranted.

¹²²- (Ossowski 2022, 129-30)

As a result of the inquiry conducted in the collections related to the Łódź prisons, Baranowski's thesis – that the records from Gdańska reveal the reasons for arrest – was falsified: *chronological records [...] contain [...] information about the reason for arrest and which police were involved with the prisoners.*¹²³ The above opinion, after correction, should read: The records indirectly suggest the official reason for isolation and its circumstances, pointing to the institutions of the occupying apparatus involved. Therefore, at this stage of research, it is difficult to make judgments about the reasons for the arrest of prisoners from Przemysłowa at Gdańska.

The indications present in the discourse regarding the political nature of prisons on Gdańska and Sterling Streets, as well as in Mysłowice and Montelupich, are insufficient arguments for classifying the prisoners from these locations as political prisoners. Due to the lack of preserved documentation, it was not possible to verify the list of children presented by Witkowski as prisoners at Montelupich and Przemysłowa who were active in the resistance movement in the General Government (GG). Additionally, due to limited access to existing sources (investigative files lacking archival signatures), it was also impossible to verify the list of children presented by Witkowski as being detained in the prison in Mysłowice and at Przemysłowa.

The prevalent discourse on Przemysłowa regarding the group of *children of Polish terrorists/bandits* necessitates further research to determine whether the children from Mosina and its surroundings, as well as from Poznań, should be treated collectively or separately. The update on the contents of the Historical Gallery at the Art Gallery in Mosina, conducted as part of the project, may facilitate this determination. The difference between the status reported by the Gallery in 2021 and the current one offers hope for research based on a significantly expanded archival resource.

¹²³ – (Baranowski 1989, 24)

Conversely, the documentation regarding children under the supervision of Social Welfare, which predominantly argues for the necessity of isolation in the totalitarian camp due to the alleged moral decay of Polish minors, exhibits characteristics of a biased narrative. An analysis of the accompanying documentation related to the examined archives could help determine whether it reflects the actual state of affairs or merely the true intentions of the occupiers.

Undoubtedly, the most significant achievement of the project was the inquiry conducted within the resources of the *Penal Institutions in Łódź*. The examined prison records from Gdańska confirmed the presence of annotations about the *Kripo – Kriminalpolizei*, or Criminal Police, which appears as the mediating institution both for directing Polish children to Gdańska and for sending them to the camp. More importantly, another critical institution overseeing both the camp and the process of sending individuals there was identified: the *WKP – Weibliche Kriminalpolizei*, or Women's Criminal Police. Notably, only one Polish author discussing Przemysłowa mentions the WKP. Its significance is elucidated in the latest English-language publication: In 1939, the Reich Central Office for Combating Juvenile Delinquency was established, tasked with monitoring minors and undertaking preventive measures, regardless of the true or presumed nature of their "crime."¹²⁴ In 1940, a local branch of the WKP was created in occupied Łódź,¹²⁵ and Friederike Wieking (Reich Security Main Office, Head of the Women's Criminal Police and of the Reich Central Office for Combatting Juvenile Delinquency), actively participated in the establishment of the camp on Przemysłowa.¹²⁶ Like the camps in Moringen and Uckermark, the Łódź camp fell under the jurisdiction of the Women's Criminal Police (WKP) and the Reich Central Office for

¹²⁴ – (Person, Steinert 2022, 16)

¹²⁵ – (Person, Steinert 2022, 22)

¹²⁶ – (Person, Steinert 2022, 26-27, 29)

Combating Juvenile Delinquency.¹²⁷ Interestingly, in the description of the *WKP*, the authors cite documents not from German archives but from the resources of the Institute of National Remembrance (IPN)!

During the inquiry, it was also possible to identify approximately 100 prisoners from Przemysłowa in the prison records, including one prisoner from Sterling (originating from Mosina and categorized as part of the so-called *group of Polish terrorists*) and 48 female prisoners from Gdańska (the remainder being children found in the records of the police prison on Kilińskiego Street). Importantly, this group includes names that are absent from both Witkowski's list and the database of the Museum of Polish Children – Victims of Totalitarianism. It was also confirmed that female prisoners were directed to other camps, including concentration camps, and that prisoners over the age of 16 were present.

Summary

Based on the gathered material, it is challenging to draw unequivocal conclusions regarding which children from Przemysłowa should ultimately be classified as political prisoners and what percentage of such prisoners exists in the context of the camp. Undoubtedly, this issue requires further research. Making a definitive statement at this stage would resemble a top-down bureaucratic gesture of designating the camp at Przemysłowa as a *KL – Kinder Litzmannstadt*. We witnessed this in 2021, during the establishment of the Museum of Polish Children – Victims of Totalitarianism. Evidence of these efforts can be found both in the online profile of the Museum and in the founding documents.

Bibliografia

Baranowski 1989 - J. Baranowski, *Więzienie dla kobiet w Łodzi przy ul. Gdańskiej 13 (1939-1945)*, Biuletyn OKBZH w Łodzi IPN 1989, t. I, 24-29.

Bojanowski 1992 - T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939-1945)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1992.

¹²⁷ – (Person, Steinert 2022, 31)

- Bubik, Brzycki 1973** - A. Bubik, Z. Brzycki, *Policyjne więzienie zastępcze w Mysłowicach (Ersatz-Polizeigefängnis in Mysłowitz)*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce XXV, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1973, s. 13-96.
- Bubik, Brzycki 1983** - A. Bubik, Z. Brzycki, *Policyjne więzienie zastępcze (Ersatzpolizeigefängnis) w Mysłowicach* [w:] *Więzienia hitlerowskie na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim i w Częstochowie 1939-1945*, red. A. Szefer, Śląski Instytut Naukowy, Katowice 1983, s. 101-155.
- Cygański 1965** - M. Cygański, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi 1939-1945*. Łódź 1965, Wydawnictwo Łódzkie.
- Cygański 1972** - M. Cygański, *Powiat łódzki w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945 r.)*, Rocznik Łódzki, Tom XVI (XIX) – 1972, s. 101-127.
- Duchnowski 1946** - J. Duchnowski, *Dziecko polskie oskarża. Z obozu koncentracyjnego w Łodzi*. Nowa Epoka, 12.05.1946, nr 15-16, s. 11.
- Galiński 1979** - A. Galiński, *Hitlerowskie więzienia, areszty i obozy w rejencji łódzkiej jako miejsca eksterminacji dzieci i młodzieży* [w:] *Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 12 VI 1979 w Łodzi, Łódź 1979, s. 56.
- Hein, Jakubiec 1985** - W. Hein, C. Jakubiec, *Montelupich*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985.
- Hepp 1986** - M. Hepp, *Denn Ihrer ward die Hölle. Kinder und Jugendliche im 'Polenverwahrlager Litzmannstadt'* [w:] *Mitteilungen / Dokumentationsstelle zur NS-Sozialpolitik | Mitteilungen / Dokumentationsstelle zur NS-Sozialpolitik 2 | Heft 11/12 April 1986 11/12, 24 Pages (49 – [72])*.
- Hessenowa 1946** - M. Niemyska-Hessenowa, *Dzieci z „Lagru” w Łodzi* [w:] *Służba Społeczna*, nr 1, Łódź 1946, s. 79–85.
- Hrabar 1960** - R. Z. Hrabar, *Hitlerowski rabunek dzieci polskich (1939-1945)*, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, Komisja Niemcoznawcza, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1960.
- Hrabar 1968** - R. Z. Hrabar, *Na rozkaz i bez rozkazu*, Katowice 1968.
- Hrabar 1968/1** - R. Z. Hrabar, *Osadzanie małoletnich w tzw. Prowincji Górnośląskiej w obozach*, Biuletyn GKBZHW, Warszawa 1968, t. XIX, s. 57.
- Hrabar 1979** - R. Hrabar, *Obóz dla dzieci i młodzieży polskiej w Łodzi przy ul. Przemysłowej (Polenjugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Litzmannstadt)* [w:] *Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 12 VI 1979 w Łodzi, Łódź 1979, s. 115.
- Hrabar 1982** - R. Z. Hrabar, *Przeciwko światu przemocy*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1982.
- Hrabar, Tokarz, Wilczur 1979** – R. Hrabar, Z. Tokarz, J. E. Wilczur, *Czas niewoli, czas śmierci*, Warszawa 1979.
- Kempisty, Frejtak 1971** - C. Kempisty, S. Frejtak, *Wstępne wyniki badań lekarskich byłych więźniów obozu dla dzieci i młodzieży w Łodzi*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce XXIII, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1971, s. 206.
- Kowalska-Leder 2017** – J. Kowalska-Leder, *Drabina krzywdy, zazdrości i zapomnienia*, „Dialog”, czerwiec 2017/ 6 (727), <http://www.dialog-pismo.pl/w-numerach/drabina-krzywdy-zazdrosci-i-zapomnienia> (dostęp czerwiec 2017).
- Kozłowicz 1969** - T. Kozłowicz, *Karny obóz pracy dla dzieci i młodzieży w Łodzi*, [w:] *Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej 1939-1945*, oprac. merytoryczne Zofia Tokarz, red. Anna Grzybowska, Barbara Jakubowska, Tomasz Sobański, Warszawa 1969, s. 17-37.
- Kubiak 2014** - M. Kubiak, *Historia i pamięć tzw. sprawy dzieci mosińskich z lat 1943-1945*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2014 (praca magisterska niepublikowana).

- Nawrocik, Wełniak 2013** - J. Nawrocik, R. Wełniak, „Sprawa mosińska” 1943 rok, Żabikowo 2013.
- Ossowski 2015** - A. Ossowski, *Pamięć i niepamięć*, „Pamięć.pl” 2015, nr 5, s. 43-47.
- Ossowski 2018** - A. Ossowski, *Proces Eugenii Pol a historia Polen-Jugendverwahrlager* [w:] *Łódź pod okupacją 1939-1945. Studia i szkice*, red. T. Toborek, M. Trębacz, Łódź-W-wa 2018, s. 341-375.
- Ossowski 2022** - A. Ossowski, *‘Dzieci z zielonego autobusu’. Z zeznań o niemieckim obozie dla polskich dzieci przy ul. Przemysłowej w Łodzi (1942-1945)*, Łódź-Warszawa 2022.
- Perła, Szeszuła 1978** - R. Perła, J. Szeszuła, *Mosina w okresie okupacji hitlerowskiej* [w:] *Szkice z przeszłości Mosiny. Z dziejów walk o wyzwolenie narodowe i społeczne w XIX i XX wieku*, red. Tadeusz A. Jakubiak, Ośrodek Kultury dla Miasta i Gminy Mosina, Mosina 1978.
- Person, Steinert 2022** - K. Person, J-D. Steinert, *Przemysłowa Concentration Camp. The Camp, the Children, the Trials*, Palgrave Macmillan, 2022.
- Pilichowski 1972** - C. Pilichowski, *Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Warszawa 1972.
- Sosnowski 1962** - K. Sosnowski, *Ohne Mitleid. Dziecko w systemie hitlerowskim*, Wydawnictwo Zachodnie, Warszawa–Poznań 1962.
- Szeszuła 2013** - J. Szeszuła, *Sache Moschin, czyli tzw. ‘Sprawa mosińska’* (cykl artykułów), Mosina 2013.
- Szuskiewicz 1966** - [M. Szuskiewicz], *Children’s concentration camp in Łódź*, Western Press Agency nr 6, Warszawa 1966, s. 34-37.
- Toborek 2022** - T. Toborek, *Obóz przy Przemysłowej w Łodzi – piekło dla najmłodszych*, Biuletyn IPN nr 3 (196), marzec 2022, s. 37-46.
- Tokarz 1980** - Z. Tokarz, *Dzieci w obozach hitlerowskich na ziemiach polskich w latach 1939-1945* [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. Czesław Pilichowski, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, PWN, Warszawa 1980, s. 563-579.
- Wasiak 1998** - J. Wasiak, *Obóz dla dzieci i młodzieży polskiej przy ulicy Przemysłowej* [w:] *Obozy hitlerowskie w Łodzi*, Łódź 1998, s. 153.
- Witkowski 1969** - J. Witkowski, *Hitlerowski obóz śledczy w Mysłowicach*, Przegląd Lekarski, 1969, nr 1, 95-97.
- Witkowski 1969/1** - J. Witkowski, *Dalsze informacje o „Polen-Jugendverwahrlager” w Łodzi. „Witaszkowcy”*, Przegląd Lekarski, 1969, nr 1, 97-109.
- Witkowski 1974** - J. Witkowski, *Małoletni więźniowie Montelupich*, Przegląd Lekarski 1974, nr 1, s. 139-148.
- Witkowski 1975** - J. Witkowski, *Hitlerowski obóz koncentracyjny dla małoletnich w Łodzi*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wnuk 1960** - J. Wnuk, *Hitlerowskie obozy pracy dla dzieci polskich w Łodzi i Dzierżęni*, ZAP, Materiały, nr 145/1960, s. 6.
- Wnuk 1961** - *Dzieci polskie w obozie pracy w Łodzi i Dzierżęni* [w:] *Dzieci polskie oskarżają (1939–1945)*, red. Józef Wnuk, Helena Radomska-Strzemecka, Warszawa 1961, s. 93–111.
- Wnuk 1975** - J. Wnuk, *Dzieci polskie w obozie pracy w Łodzi i filii tego obozu w Dzierżęni* [w:] *Dzieci polskie oskarżają* (wydanie II zmienione i rozszerzone), Lublin 1975, s. 86.
- Wnuk 1980** - J. Wnuk, *Dzieci polskie w obozie pracy w Łodzi i filii tego obozu w Dzierżęni* [w:] *Losy dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, RSW „Prasa-Książka-Ruch”, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, W-wa 1980, s. 53.

(tłumaczenie na język angielski – Zuzanna Leśniak)